

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 41/2014.

UDK: 904: 725.96 (497.5 CrkvišćeBukovlje)"652"
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Ana AZINović BEBEK
Petar SEKULIĆ

Hrvatski restauratorski zavod
Kožarska 5
HR - 10 000 Zagreb
aazinovic@h-r-z.hr
psekulic@h-r-z.hr

Kasnoantičko nalazište Crkvišće Bukovlje kod Generalskog Stola

The late ancient site of Crkvišće Bukovlje
near Generalski Stol

Lokalitet Crkvišće Bukovlje može se, prema analogijama s područja Slovenije, s velikom sigurnošću interpretirati kao kasnoantičku visinsku utvrdu s jednostavnom jednobrodnom crkvom polukružne apside te datirati u razdoblje 5./6. stoljeća. Smješten je nad rijekom Mrežnicom i nad strmim stijenama, na prirodno zaštićenom i strateškom položaju (uzvišenju nekadašnje prapovijesne gradine), koji je vjerojatno kontrolirao važnu kasnoantičku komunikaciju. Obrambeni zidovi, s barem jednom kulom, koji s dvije strane zatvaraju uzvisinu, s velikom se sigurnošću mogu datirati također u kasnoantičko razdoblje iako se bez sustavnih istraživanja ne mogu isključiti mogućnosti korištenja fortifikacija tijekom kasnijih razdoblja.

Ključne riječi: Kordun, Crkvišće Bukovlje, kasnoantička utvrda, kasnoantička crkva, brončanodobna gradina

sl. 1. Položaj lokaliteta Crkvišće nad zavojem rijeke Mrežnice (foto: P. Sekulić, arhiv HRZ).

Uvod

Vođeni mišlju, ali i činjenicom slabe istraženosti srednjovjekovnog sloja na Banovini i Kordunu, prijavili smo na natječaj Ministarstva kulture program zaštitnih arheoloških istraživanja lokaliteta Crkvišće u Bukovlju kod Generalskog Stola u dogovoru s K. Ragužem, konzervatorom iz KO Karlovac. Ova arheološka istraživanja pomak su u ispravljanju tog stanja, ali i u rasvjetljavanju povijesnih podataka koji nam nedostaju. Toponimom Crkvišće narod zadržava spomen na određenu crkvu, najčešće iz razdoblja prije hrvatsko-osmanskih ratova.

Istražena crkva leži na gradini iz brončanog doba. Cijeli plato s gradinom, kamenim bedemima i crkvom nalazi se na iznimnom geostrateškom položaju na zavoju rijeke Mrežnice nasuprot staroga grada Zvečaja (sl. 1).

Prethodna istraživanja

Na prapovijesnoj gradini je Institut za arheologiju u Zagrebu (S. Karavanić i A. Kudelić) proveo sondažna istraživanja 2010. godine¹.

¹ S. KARAVANIĆ - A. KUDELIC, Istraživanja prethistorijskih gradina Barilović - Osovlje i Crkvina - Bukovlje (Karlovačka županija), *Annales Instituti Archaeologici* 7, Zagreb, 2011, str. 83.

Na temelju podataka dobivenih istraživanjem pretpostavljenog stambenog objekta u sondi 1, definiran je kasnobrončanodobni i eneolitički kulturni sloj. U sondi 2 definiran je obrambeni srednjovjekovni zid, građen od pravilnih klesanih kamenih blokova vezanih žbukom. Širina zida je 2,20 m, a uz njega su nađeni ulomci srednjovjekovne keramike datirani u 14. stoljeće.

Autorice navode da je na platou gradine, u njenom sjeverozapadnom dijelu, smještena srednjovjekovna crkva, najvjerojatnije iz 14. stoljeća.

Izvori

Od povijesnih podataka, Lopašić navodi sljedeće: *Dok je tako malo preostalo od starog grada Zvečaja, od stare župne crkve sv. Jurja u Grabarju, koju spominje arciđakon Ivan god. 1334., a stajala je po pučkoj predaji naprotiv gradu preko Mriežnice, ima tek gromača kamenja na Grabriku, a spominje ju 'popovska luka' uz Mriežnicu. Te je župe rano nestalo, a kasnije valjda petnaestog vieka osnovana je nova župa sv. Ivana u držanju (provincia) grada Zvečaja. Ona postoji još i sada te ima zabilježena tri godišta, na zvoniku god. 1526., na velikom oltaru god. 1587., a na oltaru desno god. 1687. Valjda je kod crkve sv. Ivana bio župnik pop Juraj, koji*

je god. 1551. služio kneza Stjepana Frankopana Ozaljskog, a lako ga je služio, jer se god. 1558. o toj zidanoj crkvi kaže, da stoji pusta već trideset godina, dakako poradi turske nevolje. Poslije je ta crkva opravljena na novo, te je i sada podružnica župne crkve sv. Petra na Mrežnici².

Iz ovih podataka može se zaključiti da na današnjem položaju Crkvišće, koje stvarno jest nasuprot staroga grada Zvečaja, a iznad položaja Popovska luka³, možemo tražiti ostatke crkve sv. Jurja (sl. 2).

Ovaj predio narod je po predaji zvaao Grabreje i Grabrik⁴. R. Lopašić navodi da je podatke o crkvi sv. Jurja crpio iz popisa Ivana Arhiđakona iz 1334. godine. U tom tekstu stoji sljedeće: *Item sancti Georgii, filiorum de Heymin de Graberya*. J. Buturac potom komentira: *Ova je župa stajala kod Zvečaja. U XV. stoljeću osnovana je ovdje župa sv. Ivana (Lopašić, 320)*⁵.

Istražujući plemićki rod Heymin⁶, može se zaključiti kako se ta obitelj veže uz pleme Lapčana i imanje Grabrovnik.

Područje utjecaja plemena Lapčana, prema očuvanim pisanim izvorima, ne rasprostire se toliko prema sjeveru, ali izvori spominju neke plemiće iz roda Lapčana koji su imali posjede u županiji Drežnik⁷. Prostor današnjeg Korduna i Banovine u 13. i 14. stoljeću zauzimale su srednjovjekovne županije Drežnik, Gaj, Gorica i Gora, a kontrolirala ih je plemićka obitelj Babonića⁸. Položaj Crkvišće nalazio se u tadašnjoj županiji Drežnik⁹, a crkva sv. Jurja u Graberju spominje se na popisu župa Goričkog arhiđakonata Zagrebačke biskupije. O kojem se točno Graberju radi, ne možemo sa sigurnošću tvrditi jer je taj toponim vrlo čest u srednjem vijeku. Naime,

² R. LOPAŠIĆ, *Oko Kupe i Korane, Mjestopisne i povijesne crtice*. Zagreb, 1895, str. 320.

³ Riječ je o plavnoj plodnoj površini uz samu obalu rijeke Mrežnice površine oko 3 ha. Među lokalnim stanovništvom do danas se zadržala predaja o *Popovskoj zemlji* i *Popovskoj luci*.

⁴ Ime Grabrik nosi i predio Karlovca, ali i mjesto u Općini Bosiljevo.

⁵ J. BUTURAC, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine HAZU* 59, Zagreb, 1984, str. 83.

⁶ *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. X, (ur. T. Smičiklas), Zagreb, 1912, str. 162. (Dalje: *Cod. dipl.*)

⁷ H. KEKEZ, *Plemićki rod Babonića do kraja 14. stoljeća*. Neobjavljeni doktorski rad na Hrvatskim studijima, Zagreb, 2012, str. 367.

⁸ H. KEKEZ, *Plemićki rod Babonića*, str. 365-366.

⁹ *Cod. dipl.*, VII/1909, str. 76, dok. 64.

sl. 2. Položaj lokaliteta Crkvišće i Popovske luke (izradio: P. Sekulić, Arhiv HRZ).

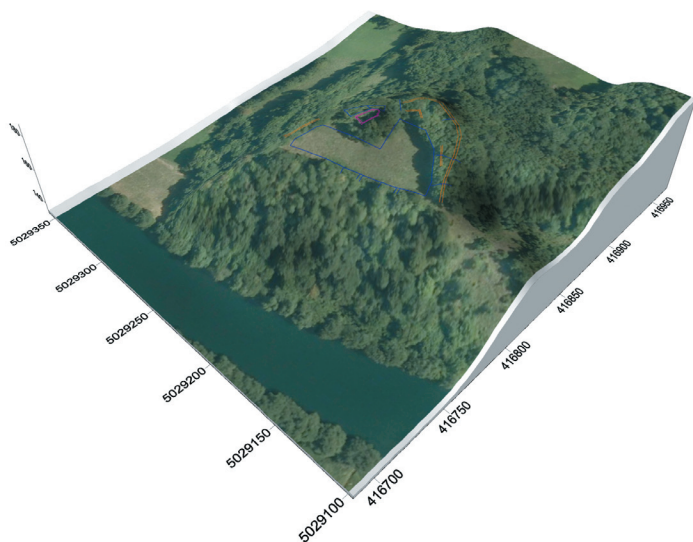
županija Drežnik bila je pod crkvenom jurisdikcijom Krbavske biskupije (1185. godine), a potom Modruške biskupije (od 13. stoljeća). Kada se u ove nedoumice uklope podatci proizišli iz arheoloških istraživanja, moglo bi se zaključiti da ova crkva iz popisa župa Ivana Arhiđakona nije crkva koju smo istraživali. Crkva iz popisa župa Zagrebačke biskupije zasigurno se nalazi na položaju Graberje, pod zaštitom lapačkog roda Heymin.

Prilikom navođenja podataka o crkvi u 15. stoljeću, Lopašić ne govori iz kojeg izvora ih je crpio, stoga iste nije moguće provjeriti.

Geografski smještaj

Položaj Crkvišće smješten je na važnom komunikacijskom pravcu koji od razdoblja antike, preko srednjega vijeka, pa sve do danas povezuje sjever i jug. Izgledno je kako se u razdoblju antike položaj Crkvišće nalazio na cesti *Romula* (današnji Dubovac ili Sv. Petar Mrežnički) – *Senia* (Senj) kako navodi H. Gračanin¹⁰. S druge se strane ista cesta od

¹⁰ H. GRAČANIN, Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica* 10, Slavonski Brod, 2010, str. 7. – H. GRAČANIN, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb, 2011, str. 30, 34.

sl. 3. DMR položaja Crkvišće nad rijekom Mrežnicom (izrada: Gearh).

Senja (*Senia*), preko prijevoja Vratnik, pružala prema Brinju (*Monetium*), preko Modruša i Čaklovca (*Moetulum*) dalje prema sjeveroistoku¹¹.

Srednjovjekovni prometni pravci pružali su se od Ugarske preko Zagreba, Petrinje, Topuskog, Bihuća do Zadra ili drugim krakom od Zagreba prema Senju. H. Petrić je, u svom radu *Prilog poznavanju srednjovjekovnih puteva u središnjoj Hrvatskoj*, iznio prijedloge rekonstrukcije srednjovjekovnih prometnih pravaca prema kojemu se Crkvišće nalazi na cesti prema Modrušu i Senju¹².

Opis položaja Crkvišće

Lokalitet Crkvišće smješten je na prirodno zaštićenoj uzvisini, na riječnom zavoju Mrežnice (sl. 3). Nepravilni trokutasti plato (dužina zapadne stranice oko 110 m, sjeveroistočne oko 80 m te jugoistočne oko 85 m) se blago uspinje prema sjeveru te je sa zapadne strane prirodno zaštićen strmom padinom koja se spušta prema kanjonu spomenute rijeke. Teren, koji danas zauzima oko 3,3 ha, sa sjeverne strane stepenasto pada prema plavnoj plodnoj površini uz obalu rijeke Mrežnice. Veličina spomenute plavne površine ovisi o vodostaju i uzvodnim sedrenim barijerama. Prema istoku teren se blago spušta, no

¹¹ V. GLAVAŠ, Prometno i strateško značenje prijevoja Vratnik u antici, *Senjski zbornik* 37, Senj, 2010, str. 12.

¹² H. PETRIĆ, Prilog poznavanju srednjovjekovnih puteva u središnjoj Hrvatskoj, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26, Zagreb, 1993, str. 24, 25.

sl. 4. Položaj crkve na lokalitetu Crkvišće (izrada: Gearh).

dodatne zapreke predstavljaju mnoge drage i stijene. Na sjevernom, najvišem i dominantnom dijelu platoa nalaze se ostatci jednobrodne crkve s polukružnom apsidom (sl. 4).

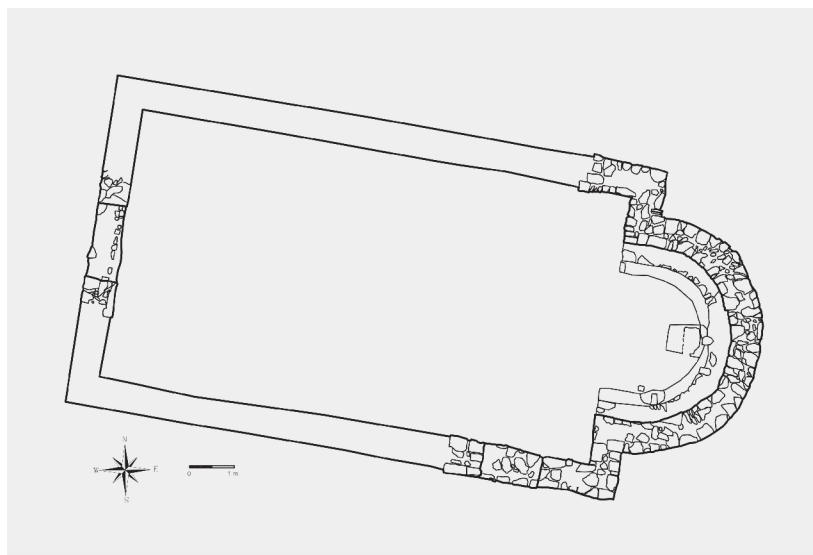
U krajobrazu su jasno vidljive vizure obrambenog zida koji je štitio plato s istočne i sjeverne strane, dok je sa zapadne strane prirodno zaštićen strmom padinom, no tragovi razasutog kamena ostavljaju mogućnost kako je i ta strana bila dodatno ojačana zidom (sl. 4). Na segmentu vidljivoga zida dokumentirana je njegova širina oko 2,2 m kao i tragovi obrambenog objekta, odnosno vjerojatno kule s vanjske strane zida čiji oblik, za sada, nije moguće odrediti. U trenutnom stanju istraženosti, ne može se odrediti pristup (odnosno ulaz) u utvrdu kao ni njezina unutrašnja prostorna organizacija.

Crkva

Istražena je jednobrodna crkva dimenzija 15,17 x 7,41 m, s polukružnom plitkom apsidom (dubine 2 m) i dvama ulazima (jedan na južnom te drugi, glavni, na zapadnom pročelju) (sl. 5, 6). Crkva je orijentirana u smjeru istok-zapad s malim otklonom prema jugu. Titular crkve nam je nepoznat. Zidovi crkve, širine oko 0,70 m, ostali su očuvani u visini od 0,40 do 0,60 m te su vrlo plitko temeljeni, svega 0,40 m. U svetištu je u punoj dužini očuvana ožbukana subselija, ostatci katedre i sakrarija ili lavatorija, tragovi temelja oltara te vrlo vjerojatno tragovi

sl. 5. Pogled s istoka na zidove crkve u Crkvišću (foto: A. Azinović Bebek, Arhiv HRZ).

sl. 6. Tlocrt istražene crkve (izrada: A. Azinović Bebek, M. Krmpotić, Arhiv HRZ).

169

sl. 7. Pogled na svetište sa zapada (foto: A. Azinović Bebek, Arhiv HRZ).

oltarne pregrade. U unutrašnjosti crkve dokumentirano je postojanje podnice. Crkva je dokumentirana metodom 3D laserskog skeniranja (*Vektra d. o. o.*).

Apsida crkve duboka je 2 m te široka 2,6 m, dok su joj vanjske dimenzije 5,3 (7,41 m s ramenima) širine i 3,18 m dužine. Unutarnje dimenzije lađe crkve iznose 11,07 x 5,99 m. U svetištu crkve nalazi se polukružna klupa prislonjena na zid apside – subselija s katedrom te trag temelja oltara u podnici (sl. 7).

Pronađena subselija (sl. 7, 8) sastoji se od sjedala (širine 0,38 – 0,42 m), podnoška (širine 0,26 m) i naslona koji uglavnom nije sačuvan. Podnožak se

nalazi na visini 0,38 m iznad hodne razine, a sjedalo 0,38 m iznad podnoška. Analogije takvom načinu zidanja subselije nalazimo na Tonovcovom gradu¹³. Polukružna klupa s katedrom u sjevernoj crkvi na Tonovcovom gradu sastavljena je od sjedala (0,30 – 0,35 m širine), naslona i podnoška (0,25 m širine). Podnožak se nalazi na visini 0,45 m iznad hodne razine, a sjedalo još 0,38 m od podnoška. Najveća očuvana visina naslona je 0,55 m. Polukružna klupa

¹³ S. CIGLENEČKI - Z. MODRIJAN - T. MILAVEC, Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 23, Ljubljana, 2011, str. 117-120.

sl. 8. Bočni pogled na sačuvanu subseliju u svetištu crkve (foto: A. Azinović Bebek, Arhiv HRZ).

sl. 10. i 11. Sačuvani ostatci katedre u svetištu crkve (foto: A. Azinović Bebek, Arhiv HRZ).

sl. 9. Uzorak žbuke s uočljiva dva različita sloja žbuke (foto: Arhiv HRZ).

obilato je ožbukana dvama slojevima maltera (grubljim i finijim). Katedra je smještena u sredini subselije te joj se prilazi trima stepenicama. U sredini svetišta, u podnici, je vidljiv sačuvani temelj oltara dimenzija 0,70 x 0,80 m.

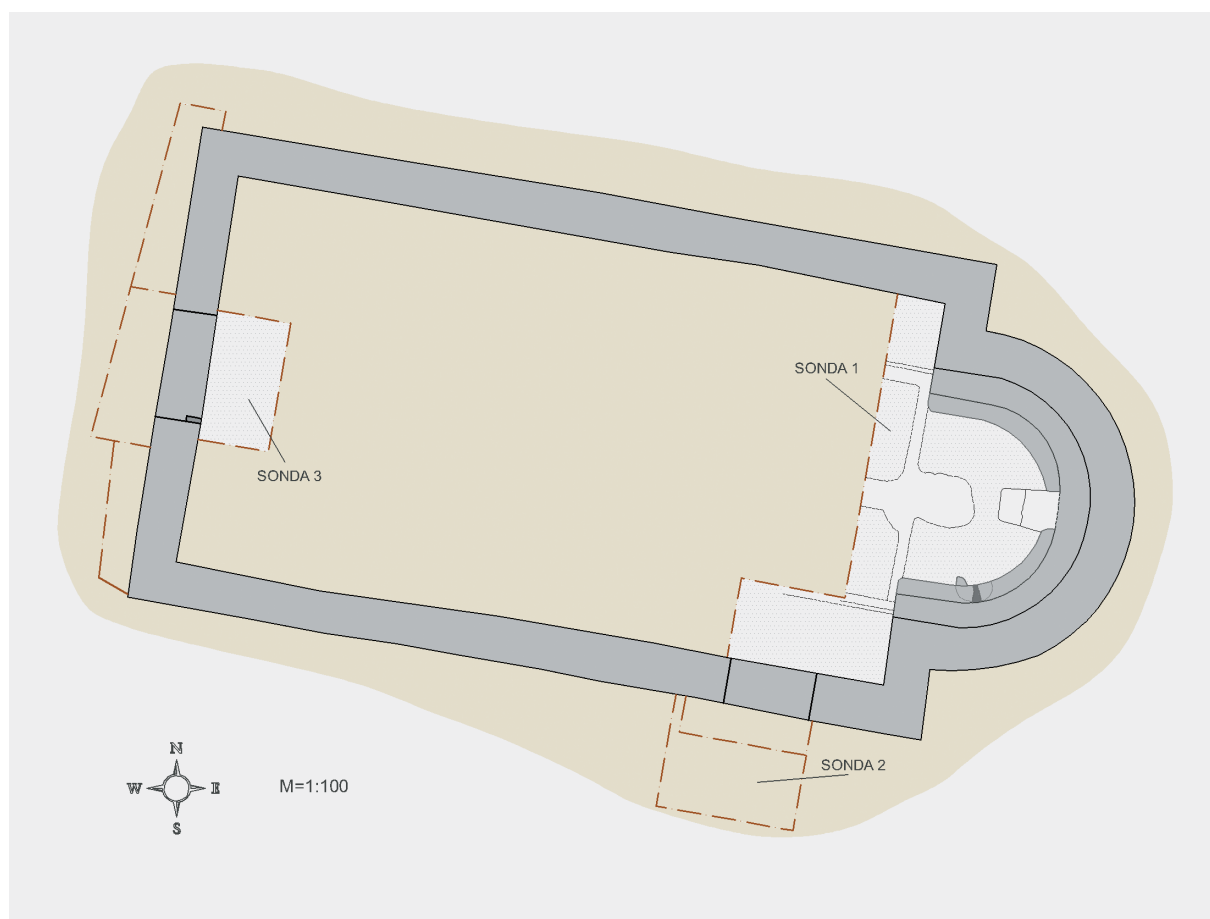
Identična prostorna organizacija je vidljiva i u glavnoj crkvi na lokalitetu Tonovcov grad¹⁴. Tamo je sjedalo širine 0,30 m izdignuto 0,40 m iznad pod-

noška (0,20 m iznad hodne razine). Očuvana visina naslona iznosi 0,30 m. Čitava subselija presvučena je slojem žbuke te se u središtu svetišta nalazi temelj oltara dimenzija 0,70 x 0,80 m, no podnica nije očuvana.

Namještaj unutar svetišta crkve na lokalitetu Crkvišće također je presvučen slojem žbuke, no za sada se može razabrati samo jedan sloj. Tri analizirana¹⁵ uzorka žbuke pokazala su kako je odnos vezi-

¹⁴ S. CIGLENEČKI - Z. MODRIJAN - T. MILAVEC, *Poznoantična utrjena naselbina*, str. 117-120.

¹⁵ Analize je proveo Prirodoslovni laboratorij Hrvatskog restauratorskog zavoda.

sl. 12. Tlocrt crkve (izrada: Vektra).

va i punila 1 : 1, 2 : 1 i 5 : 1 te da je sama žbuka jače čvrstoće. Analizom žbuke nađene kod zapadnog ulaza crkve, utvrđena su dva sloja – donji grublji s krupnijim granulatom i gornji finiji koji se sastoji uglavnom od veziva. Gornji sloj je vjerojatno očuvani trag bijeljenja crkve (sl. 9).

U svetištu crkve na lokalitetu Crkvišće ostatci katedre očuvani su samo u temelju (sl. 10 i 11). Riječ je o ostatcima katedre trapezoidnog oblika dimenzija 0,60 (uži kraj) x 0,70 (širi kraj) x 0,90 (bočne strane) m, koja je bila građena od kamena i šute povezane žbukom. Iako puna visina nije očuvana, uočljivo je kako je željena forma zaglađena debelim (0,05 – 0,10 m) slojem žbuke. Tragovi temelja oltara u podnici svetišta (sl. 12), dimenzija 0,80 x 0,90 m, vrlo su slični dimenzijama temelja oltara na lokalitetu Tonovcov grad.

U očuvanoj podnici ispred svetišta uočljivi su tragovi vjerojatne oltarne pregrade (sl. 12). U kasnoantičkim crkvama svetište se od lađe odvaja na razne načine. Dok se u provinciji Dalmaciji koriste kamene pregrade, u istočnoalpskom području najčešće je riječ o pregradama najvjerojatnije izrađeni-

ma od drveta¹⁶. Nije isključeno kako će u daljnjim istraživanjima biti otkriveni ulomci oltarne pregrade.

Unutar svetišta pronađena je velika količina ulomaka i čitavih sedrenih klesanaca koji se, na temelju svoga oblika i tragova međusobnog vezivanja, mogu interpretirati kao ostatci urušenog svoda (sl. 13 i 14).

Korištenje sedre kao građevinskog materijala razumljivo je kako zbog položaja lokaliteta neposredno uz ležište sirovine (rijeka Mrežnica), tako i zbog kvalitativnih odlika sedre poput male težine i lakoće obrade.

Prema nalazu jednog ulomka tegule ne može se sa sigurnošću tvrditi kako je krov crkve bio pokriven tegulama, no analogije s kasnoantičkim crkvama na području današnje Slovenije (naprimjer Tonovcov grad, Ajdna, Rifnik) omogućavaju takvu pretpostavku.

Na južnom zidu svetišta uočen je proboj odnosno odvod (promjera oko 0,12 m) kroz podnožak subse-

¹⁶ S. CIGLENEČKI - Z. MODRIJAN - T. MILAVEC, *Poznoantična utrjena naselbina*, str. 227.

sl. 13. i 14. Sedreni klesanci pronađeni u svetištu crkve (foto: A. Azinović Bebek, Arhiv HRZ).

lije te zid apside oko kojega se razabire polukružni otisak širine oko 0,55 m u žbuci (sl. 15. i 16.). Iako još uvijek dvojimo oko interpretacije ovog nalaza, moguće ga je, uz određenu dozu opreza, protumačiti kao odvod sakrarija/lavatorija, što bi sugeriralo funkcioniranje crkve u razdoblju romanike.

U sjevernoj crkvi na lokalitetu Tonovcov grad, uz subseliju na južnoj strani apside nalazi se *loculus* odnosno odjeljak unutar samog oltara ili pored oltara u kojem se čuvaju relikvije. Kako će se ta intervencija u svetištu moći interpretirati, pokazat će buduća istraživanja.

Slična prostorna organizacija svetišta, tipična za kasnoantičke crkve, uočljiva je u crkvi u Čitluku kod Šipove – unutar apside sačuvana je subselija (širine 0,32 m, visine 0,40 m), ostatci katedere trapezoidna oblika te tragovi oltarne menze u podu (dimenzija 1,03 x 0,67 m)¹⁷. Identična prostorna organizacija svetišta vidljiva je i na lokalitetima Doci kod Ljubuškog, Crkvini u Klobuku i Šiprage na Vrbanji¹⁸. U utvrdama kasnoantičkog dunavskog limesa iz 6. stoljeća, na području Đerdapa (Boljetin, Babotinac, Gradina na Jelici, Veliki Gradac) učestale su tipološki slične jednobrodne crkve s polukružnom apsidom i sličnom prostornom organizacijom svetišta¹⁹.

¹⁷ Đ. BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1972, str. 77.

¹⁸ Đ. BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, str. 83, 85, 112.

Jednostavne jednobrodne crkve s polukružnom apsidom učestale su i diljem provincije Dalmacije (Žažvić – Crkvina, Biskupija – Katića Bajami) kao i postojanje subselije (Cickini na Krku, Osor, Omiš – Brzet, Salona, Crkvina u Trbounju, Podvršje – Glavčine)²⁰.

Tipološki slična prostorna organizacija svetišta vidljiva je u crkvama na Tonovcovu gradu, Rifniku, Vranju, Podzemelju, Ajdni, Kučaru²¹. U svetištu nekih crkava na području današnje Slovenije, klupa u svetištu je samostojeća, što je odlika sakralne arhitekture akvilejskog crkvenog kruga²².

Jednostavne crkve bez dodatnih prostorija (Hajnžev hrib, Velike Malenice i Čarakovo) mogu se protumačiti kao vojne crkve, dok one s razvijenijim tlocrtnim dispozicijama i prisustvom baptisterija ukazuju na složenije organizacije (u stalnim naseljima poput Ajde i Rifnika te crkveni kompleksi kao na primjeru Kučara, Vranje i Sv. Herma)²³.

¹⁹ O. ILIĆ, *Early Christian Baptisteries in Northern Illyricum*, *Starinar* 56, Beograd, 2006, str. 226, 228, 231.

²⁰ H. GJURAŠIN, *Omiš - Brzet, Hrvatski arheološki godišnjak* 1/2004, Zagreb, 2005, str. 232. – A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*. Drniš - Zadar, 2006, str. 18, 55. – K. REGAN - N. NADILO, *Stare crkve u sjevernom dijelu Krka*, *Građevinar* 62/1, Zagreb, 2010, str. 58.

²¹ T. KNIFIC, *Arheologija o prvih stotjeh kršćanstva na Slovenskem*, u: *Pismo brez Pisave – arheologija o prvih stotjeh kršćanstva na Slovenskem*, (ur. T. Knific, M. Sagadin), Ljubljana, 1991, str. 22.

²² T. KNIFIC, *Arheologija o prvih stotjeh kršćanstva*, str. 25

²³ S. CIGLENEČKI, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum. (Dela 1. razreda SAZU 31)*, Ljubljana, 1987, str. 171.

sl. 15-16. Tlocrt i pogled sa sjevera na odvod kroz podnožak subselije (foto: A. Azinović Bebek, Arhiv HRZ).

Utvrda

Crkvišće je prema konfiguraciji terena vrlo slično lokalitetu Tonovcov grad kod Kobarida u sjeverozapadnoj Sloveniji. Smješten uz tok rijeke Soče, na teško pristupačnom platou (412 mnv) s juga i zapada prirodno zaštićenom strmom padinom, dominira prostorom. Plato dimenzija 150 x 90 m zaštićen je s istočne i sjeverne strane obrambenim zidom debljine 0,80 m te su unutar zidova četiri istražene crkve (svetišta prostorno organizirana kao i crkva u Crkvišću) i niz stambenih objekata²⁴. Slično kao i u Crkvišću, crkveni kompleks dominira prostorom, dok su stambeni objekti smješteni u zavjetrini na nešto nižim položajima²⁵.

Za razliku od Crkvišća na kojemu se, za sada, nalazi samo jedna crkva, u slučaju Tonovcova grada riječ je o čitavom crkvenom kompleksu.

Na području sjeverozapadne Bosne potrebno je izdvojiti dva utvrđena visinska naselja. Oko 10 km sjeverozapadno od Bihaća, na uzvisini uz tok rijeke Korane nalazi se lokalitet Bugar-grad²⁶. Riječ je o

zaravni dimenzija 160 x 50 m, dodatno zaštićenom obrambenim zidovima unutar kojih se nalazi jednostavna crkva polukružne apside²⁷. Drugi primjer je gradina Zecovi kod Čarakova gdje je, kao i u slučaju Crkvišća, u kasnoantičkom razdoblju naseljena gradina iz brončanog doba²⁸. Riječ je izduženom platou dimenzija 125 x 50 m, smještenom na zaštićenom položaju, na komunikaciji duž rijeke Sane koji je nadzirao cestu Salona – Siscia²⁹. Unutar zidova debljine oko 2 m, ojačanim kulama s unutrašnje strane, nalazi se jednobrodna crkva polukružne apside (dimenzija 14 x 8 m, zidova debljine 0,90 m)³⁰. Đ. Basler ističe kako su sve kasnoantičke crkve u Bosni i Hercegovini smještene na važnim prometnicama³¹.

Ako uzmemo u obzir neke topografske elemente, kasnoantičkoj utvrdi Bukovlje – Crkvišće slične su neke utvrde na području provincija Norika i Rečije poput utvrda Neuburg, Brinjeva gora, Gräzerkogel, Mooseberg i St. Peter³².

Pokretni arheološki materijal

Od pokretnih arheoloških nalaza najbrojniji su ulomci prapovijesne keramike³³. Pronađeno je i vrlo malo kasnoantičke i srednjovjekovne keramike.

U zadnjoj četvrtini 5. i početkom 4. tisućljeća pr. Kr., ovaj kraj nalazi se u arealu lasinjske kulture čiji su lokaliteti u Pokuplju često smješteni na povišenim položajima iznad rijeka: Barilović – Stari grad iznad Korane, Mali Kučer nad rijekom Dobrom, Crkvišće – Bukovlje nad Mrežnicom, Dubovac – Stari grad i Ozalj – Stari grad iznad Kupe.

Keramički nalazi lasinjske kulture s lokaliteta Crkvišće Bukovlje (sl. 17) pripadaju uobičajenom repertoaru ove kulture: lonci, zdjele, vrčevi i žlice. Većina ulomaka ukrašena je žlijebljenjem, najčešće motiva jelove grančice, cik-cak uzorka vertikalno postavljenog na tijelo posude, kosih ili horizontalnih paralelnih linija te mrežastog i ljestvičastog ukrasa.

²⁶ Đ. BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, str. 54.

²⁷ Đ. BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, str. 54.

²⁸ S. CIGLENEČKI, Justinijanovo utvrđivanje Ilirika, *Archaeologia Adriatica* 3, Zadar, 2009, str. 216.

²⁹ S. CIGLENEČKI, Justinijanovo utvrđivanje, str. 216.

³⁰ Đ. BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, str. 55.

³¹ Đ. BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, str. 137.

³² S. CIGLENEČKI, *Höhenbefestigungen*, str. 22, 23, 33, 60, 68.

³³ Zahvaljujem kolegicama M. Krmpotić i L. Čataj na pomoći oko interpretacije prapovijesne keramike.

²⁴ S. CIGLENEČKI - Z. MODRIJAN - T. MILAVEC, *Poznoantična utvrđena naselbina*, str. 120.

²⁵ S. CIGLENEČKI - Z. MODRIJAN - T. MILAVEC, *Poznoantična utvrđena naselbina*, str. 19.

sl. 17. Ulomci eneolitičke keramike.

Na lokalitetu Crkvišće Bukovlje, kao i na brojnim drugim lokalitetima Pokuplja (Kiringrad, Ozalj – Stari grad, Dubovac – Stari grad, Barilović – Stari grad), zamijećen je hijatus od srednjeg eneolitika do kasnog brončanog doba, od kada se intenzivira život na gradinskim naseljima³⁴.

Probim istraživanjem 2010. godine utvrđeno je postojanje brončanodobnog sloja na lokalitetu Crkvišće³⁵. Prilikom istraživanja 2012. i 2013. godine isto je potvrđeno nalazima ulomaka keramičkih posuda koje se, fakturam, oblicima te ukrasima, mogu datirati u razdoblje kasnog brončanog doba, odnosno u 13. i 12. stoljeće pr. Kr. Riječ je o ulomcima grubih lonaca različitih veličina, zdjela uvučenih oboda i bikoničkih šalica te karakterističnom ukrašavanju oboda (utiskivanje, fasetiranje i tzv. turbastni obod)³⁶. Pronađena je i keramika koja pripada samom kraju brončanog i početku ranog željeznog doba (Ha B, Ha B/C). Prapovijesna slika gradinskog naselja na lokalitetu Crkvišće uklapa se u trenutna saznanja o naseljenosti područja Banovine i Korduna u razdoblju kasnog brončanog doba³⁷. Kasnobrončanodobni nalazi s Crkvišća Bukovlja

³⁴ S. KARAVANIĆ, *The Urnfield Culture in Continental Croatia*. BAR International Series 2036, Oxford, 2009. – D. LOŽNJAK DIZDAR, Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj - novi izazovi, u: *Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj - novi izazovi*, (ur. M. Dizdar, D. Ložnjak Dizdar, S. Mihelić), Osijek, 2011, str. 14.

³⁵ S. KARAVANIĆ - A. KUDELIĆ, Istraživanja prethistorijskih gradina, str. 83.

³⁶ S. VRDOLJAK, Tipološka klasifikacija kasnobrončanodobne keramike iz naselja Kalnik-Igrišće (SZ Hrvatska), *Opuscula archaeologica* 18, Zagreb, 1995, str. 72.

sl. 18. Ulomci brončanodobne keramike.

sl. 19. Ulomci kasnoantičke keramike.

predstavljaju uobičajen repertoar oblika i ukrasa ovog razdoblja s analogijama na ne tako udaljenim lokalitetima Belaj, Kiringrad, Klinac, Glina – Brekinjova kosa, Dubovac, Kamensko, Staro Čiče, Kostel (sl. 18).

Među ulomcima keramičkih posuda koji se mogu datirati u razdoblje kasne antike, značajan je ulomak vrata vrča ukrašen glačanim vertikalnim linijama, karakterističan za razdoblje 5. i 6. stoljeća (sl. 19).

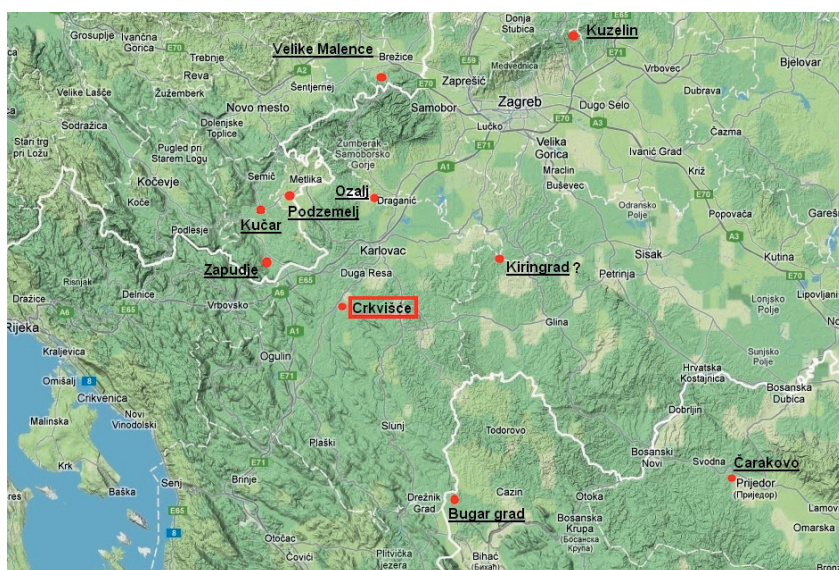
³⁷ D. PERKIĆ - D. LOŽNJAK DIZDAR, Kasnobrončanodobna ostava Siča/Lučica, *Opuscula archaeologica* 29, Zagreb, 2005, str. 43.

Ulomci kasnosrednjovjekovne keramike na lokalitetu Crkvišće datiraju se u razdoblje 14. i 15. stoljeća.

Od posebnih nalaza vrijedno je izdvojiti keramičke utege i pršljene, kamene odbojke i alatke, žrvnjeve te kasnoantički novac datiran u 4. stoljeće.

Zaključak

Lokalitet Crkvišće može se, prema analogijama s područja Slovenije, s velikom sigurnošću interpretirati kao kasnoantička visinska utvrda³⁸ s jednostavnom jednobrodnom crkvom polukružne apside te datirati na prijelaz iz 5. u 6. stoljeće. Smješten je na strmim stijenama nad rijekom, na prirodno zaštićenom položaju, na mjestu nekadašnje prapovijesne gradine iz brončanog doba. Ovo je i izvrstan strateški položaj koji je vjerojatno kontrolirao važnu kasnoantičku komunikaciju. Obrambeni zidovi³⁹ (s barem jednom kulom), koji s dvije strane zatvaraju uzvisinu, s velikom se sigurnošću mogu datirati također u kasnoantičko razdoblje, iako se bez sustavnih istraživanja ne mogu isključiti mogućnosti kasnijeg korištenja utvrde. Vrlo je teško odrediti moguće razvojne faze, precizniju dataciju te razlikovati o kojem je tipu utvrde riječ. Sama crkva svojom prostornom dispozicijom i organizacijom svetišta također se, prema analogijama s područja Slovenije, Dalmacije te Bosne i Hercegovine, može datirati u kasnoantičko razdoblje. Skromno dimenzioniranje i jednostavna prostorna dispozicija može se promatrati kao odraz društveno-političke organizacije, odnosno može se uz malo opreza pretpostaviti kako je riječ o jednostavnoj kasnoantičkoj vojnoj crkvi. Dodatna potvrda ovakvom mišljenju, svakako, je kasnoantička keramika sakupljena prili-

sl. 20. Kasnoantičke visinske utvrde u široj okolici lokaliteta Crkvišće (izradio: P. Sekulić).

kom istraživanja kao i izdvojeni uzorci ugljena koji su radiokarbonskom analizom⁴⁰ datirani u razdoblje 5./6. stoljeća.

Tek će buduća istraživanja dati znatno više podataka potrebnih za preciznije datiranje crkve i utvrde kao i za određivanje njihovog međuođnosa, kontinuiteta te će omogućiti saznanje o kakvom je tipu utvrde riječ.

Kasnoantičke utvrde na području današnje Slovenije (Podzemelj, Kučar, Gorjanci, Miklarji, Zapudje), sjeverozapadne Bosne i Hercegovine (Brekovica, Zecovi), Kuzelin na Medvednici te, oko 25 km zračne linije udaljeni, Ozalj s novootkrivenom utverdnom Crkvišće sasvim sigurno pružaju sliku kasnoantičkog obrambenog sustava provincije Savije (sl. 20).

³⁸ S obzirom na trenutno stanje istraženosti, ne može se raspoznati je li riječ o vojnoj utvrdi ili visinskom utvrđenom naselju, te se stoga koristi termin *utvrda*.

³⁹ Kod kasnoantičkih utvrda ne postoji karakteristična debljina obrambenih zidova, već ona varira ovisno o namjeni i položaju, od 0,5 do 4,2 m (S. CIGLENEČ-KI, *Höhenbefestigungen*, str. 164).

⁴⁰ *Beta Analytic Radiocarbon Dating Laboratory*: 1. uzorak 410 – 540 godina (2 σ cal. 95 % vjerojatnosti); 2. uzorak 430 – 580 godina (2 σ cal. 95 % vjerojatnosti).

The late ancient site of Crkvišće Bukovlje near Generalski Stol

The site Crkvišće is located on the naturally protected incline on the Mrežnice river bend. The plateau, which slightly inclines towards the north, is in the shape of an irregular triangle (the length of the western side is around 110 meters, the northeast around 80 meters and the southeast side is around 85 meters) and is naturally protected from the west by a steep slope which descends toward the Mrežnica River canyon. The remains of a single-nave church with a semi-circular apse are located on the northern, the highest and most dominant part of the plateau. The landscape clearly shows the vista of a protective wall, with a width of around 2m, which protected the plateau from the eastern and northern side, while traces of loose stones on the western side open up the possibility that this side was also additionally strengthened by a wall.

The researched single-nave church measures 15.17x7.41m, with a shallow semi-circular apse (2m depth) and two entrances (one on the south and the other, the main, on the west façade).

In the sanctuary there is a plastered subcella in its entire length preserved as well the remains of the cathedra and the sacrum or lavatorium, traces of the base of an altar and, most likely, the traces of the altar screen. The existence of screed is documented within the interior of the church. A similar spatial order of the sanctuary that is typical for late ancient churches is evident in several locations throughout the Dalmatian province (Žažvić Crkvina, Biskupija – site Katića Bajami) as well as the existence of a subcella (Cickini on Krk, Osor, Omiš – Brzet, Salona, Crkvina in Trbounj, Podvršje – Glavčine) and in Bosnia and Herzegovina (Čitluk near Šipovi, Doci near Ljubuški, Crkvina in Klobuk, Šiprage on Vrbanja), as well as in Slovenia (Tononcov grad, Rifnik, Vranj, Podzemelj, Ajdna, Kučar). The humble dimensions and simple spatial disposition can be viewed as a reflection of the socio-political organization, and it can, with some reserve, be assumed that this is a simple late ancient military church.

The site Crkvišće can, based on the analogies from the Slovenian region, with great certainty be interpreted as a late ancient elevated fortress with a simple single-nave church with a semi-circular apse and can be dated to the 5/6th century era. It is located above the river in a location which is naturally protected by steep rocks, (elevation of an erstwhile prehistoric structure from the Bronze era) on a strategic location which most likely controlled important late ancient communication. The protective walls (with at least one tower), which surround the incline from two sides, can be dated, with great certainty, also in the late ancient era, although, without detailed research the possibility cannot be excluded that these fortifications were also used at a later time. An additional confirmation of these assumptions is certainly the late ancient ceramic objects collected during research as well as the samples of coal which were dated by the radiocarbon analysis to the era of the 5/6th century.

Only the continuation of investigations will show significantly more data necessary for more precise dating of the church and fortress, their relationship, continuity and understanding of what type of fortress this was.